

Ілля Луковенко

Формування та розвиток іудейської спільноти Маріуполя та Приазов'я у XIX столітті

У статті досліджується формування маріупольської єврейської громади протягом XIX ст. На основі обмежених джерел автор хронологічно простежує свідчення, які підтверджують ранню присутність невеликої кількості євреїв-міщан і ремісників у місті щонайменше з 1820-х рр., попри заборони. Основним джерелом зростання громади була міграція міщан з північно- та південно-західних губерній, а не колоністи. До 1859 р., коли Маріуполь офіційно відкрили для негреків, єврейська спільнота вже сформувалася і налічувала сотні осіб.

Ключові слова: етноконфесійна спільнота, Маріуполь, єврейська громада, іудаїзм, Приазов'я

Ілля Луковенко

Formation and development of the Jewish community of Mariupol and the Sea of Azov in the 19th century

The formation of the Mariupol Jewish community during the 19th century is examined. Based on limited sources, the author chronologically traces evidence that confirms the early presence of a small number of Jewish burghers and artisans in the city from at least the 1820s, despite the ban. The main source of the community's growth was the migration of burghers from the northwestern and southwestern provinces, not colonists. By 1859, when Mariupol was officially opened to non-Greeks, the Jewish community had already formed and numbered hundreds of people.

Keywords: ethno-confessional community, Mariupol, Jewish community, Judaism, Azov region

Маріуполь першопочатково засновувався та тривалий час існував як центр автономного осередку християн греків-переселенців з Криму. Проте, не зважаючи на "грецьку" складову, місто та регіон в цілому ніколи не були моноетнічними. Ще до переселення сюди греків, тут, у Кальміуському укріпленні та навколишній місцевості проживало багато українців, а з першої половини XIX ст. тут починають формуватися громади інших етнічних спільнот, зокрема і євреїв. З 1859 р. місто та навколишня місцевість (Маріупольський грецький округ) увійшла до складу Олександрівського повіту (Олександрівськ – тепер Запоріжжя) Катеринославської губернії, після чого в місті офіційно дозволялося селитися негрекам, на той час тут вже існувала іудейська громада. За чисельністю населення у цей час місто було невеликим, на першу половину 1820-х рр. воно оцінюється у трохи більше 3 000 осіб, 84% з яких були греки. На кінець 1850-х рр., тобто після офіційного дозволу селитися в місті представникам не грецьких національностей, загальна чисельність населення в складала всього 5 289 осіб [5].

Історія появи та становлення єврейської спільноти міста напряму пов'язана із міграційними процесами, які відбувалися у Приазов'ї та півдні України загалом. Питання присутності іудейської, єврейської спільноти у Маріуполі до 1840-х рр. натикається на брак джерел.

І. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

Припущення щодо вірогідної присутності євреїв у Маріуполі на початку ХІХ ст. має відношення до діяльності так званого Товариства ізраїльських християн, заснованого у 1817 р. Існує інформація про нібито переселення до Приазов'я декількох сотень євреїв (50 родин) з Одеси, які начебто скористалися закликком переселитися сюди і осіли між Кальчиком і Маріуполем на землях, незайнятих греками: "...50 еврейских семейств из Одессы переселились тогда под Мариуполь на земли, оставшиеся незаселенными греками. В 1823–1825 годах в Приазовье возникло три еврейских земледельческих колонии" [4]. Причому вказується, що частина з них осіла саме в Маріуполі. Про переселення кількох єврейських родин у 1817 р. пише і О. Тухватулліна, зокрема, посилаючись на спогад А. Фадєєва, який у 1817–1834 рр. служив керуючим конторою іноземних поселенців у Катеринославі, згодом його перевели до Одеси членом комітету іноземних поселенців південного краю Росії: "Перші 50 родин євреїв – вихідців з Одеси, які прийняли християнство, було поселено у 1817 р. поблизу Маріуполя [...] євреї були в основному міською групою населення. І ця пропорція змінювалася в бік збільшення кількості євреїв-міщан. Тому на вибір місця проживання істотно впливав статус населеного пункту. Євреїв насамперед приваблювали розвинуті та перспективні в економічному плані міста. Тому прибувши до місць призначення багато переселенців-євреїв відмовилися селитися на землі (погодилася тільки одна єврейська родина, та й то для спекуляції землею), а зволіли осісти в Маріуполі. До складу мешканців міста вони не входили (територіальна автономія Маріуполя дозволяла грекам успішно позбуватися конкурентів), але вели активну торгівельну й ремісничу діяльність" [10].

Припускаємо, що джерелом цієї поширеної інформації є маріупольський краєзнавець Лев Яруцький (книга "Євреї Приазов'я", 1996 р.). Утім, він підкреслює недостовірність цього: "Оно [Товариство ізраїльських християн – прим. авт.] было создано в 1817 году и ставило себе целью обращение евреев в христианство с последующим наделением их земель и приучением к крестьянскому труду. В том же году 50 одесских еврейских семей якобы дали согласие принять изложенные выше условия" [12]. Отже, він не наполягає на достовірності цих даних.

Про провал цього експерименту А. Фадєєв сам писав у своїх спогадах: "наконец, не излишним считаю упомянуть о фантастических колониях в Екатеринославской губернии, около Мариуполя, которые вздумал основать покойный князь Александр Николаевич Голицын [у 1816–1824 роках обіймав посаду міністра народної освіти – прим. авт.], в пылу разгара своих благочестивых стремлений. Он вообразил, что будет очень душеспасительно и полезно основать общество израильских христиан. Для этой цели поспешили отвести близ Азовского моря 24 тысячи десятин самой лучшей, плодородной земли; там он предположил водворять обращающихся в православие евреев. Им были предназначены большие льготы, был назначен управляющий над ними с большим содержанием.

С лишком двадцать лет эта земля, в ожидании обитателей из погибших, но возвратившихся на путь истины сынов Израиля, оставалась впусте. Казна издержала многие десятки тысяч рублей на содержание управления, но переселенцев в

двадцять лет, нашлось только одно семейство, да и то из спекуляции, чтобы торговать землею. Только в тридцатых годах земля была снова возвращена в казенное ведомство, и неудавшееся предприятие окончательно разрушилось” [11]. Отже, ця політика не досягла тих успіхів, які передбачалися.

Сам Л. Яруцький інформацію про те, що євреї, начебто, замість того, щоб осісти та займатися землеробською працею землю “продали и разбежались по городам торговать” відносить до розряду розповсюджуваних стереотипів про начебто неспроможність євреїв до землеробської праці, та характеризує радше як плітки, що з’явилися значно пізніше. І сам вказує, що євреїв, які зголосилися б змінити віру та займатися землеробством “...к сожалению, не оказалось вообще. Образно говоря, свадьбу играли без жениха” [12, с. 5]. Очевидно також, що у 1817 р. євреї, навіть якщо б і погодилися переїхати, в принципі не могли б сюди потрапити. Неповоротка, громіздка бюрократична машина не могла так швидко приймати рішення та формувати алгоритми дій. Саме ці землі на узбережжі Азовського моря офіційно були виділені для євреїв лише у грудні 1819 р.: “Для поселения общества Израильских христиан назначить земли из следующих к отрезке в казну по Екатеринославской губернии от мариупольских греков” [10]. Комітет опікунства Ізраїльських християн зміг фактично отримати ці землі офіційно та розпоряджатись ними лише у 1822 р. Залишаючи в 1824 р. посаду міністра народної освіти, А. Голіцин запропонував Олександрю I закрити Товариство через його повну марність, але імператор відмовився. Воно було ліквідовано вже Миколою I лише у 1832 р. Так чи інакше, але експеримент із навернення євреїв до християнства та створення за їхній рахунок колоній зазнав повного фіаско. Єврейська енциклопедія Брокгауза та Ефрона, підводячи підсумок цієї епопеї, вказує, що “ни один еврей не поселился на этой земле”. Отже, інформацію про 50 родин варто поставити під сумнів. Автор відомої краєзнавчої книги “Краткий обзор Мариупольского уезда” (1884) Іван Александрович взагалі вважав, що під “израильскими христианами” малися на увазі не євреї, а німці-меноніти.

У 1830-х рр. до ідеї створення колоній повернулися, але вже без умови зміни віри. Тоді ж і починає повноцінно формуватися єврейська спільнота Приазов’я: саме з кінця 1840-х рр., коли засновуються єврейські землеробські колонії. Ось що про це пише той же Іван Александрович: “После окончательного отмежевания в казну незаселенных греками земель, в начале сороковых годов начались новые переселения в Мариупольский уезд, и на совершенно новых основаниях. Этими переселенцами были, на сей раз, русские подданные – евреи; из северо-западного края, и государственные крестьяне из различных местностей. Переселения евреев вызваны были переполнением ими городов и местечек северо-западного края и литовских губерний, чрезвычайно вредно отзывавшихся на экономическом положении этих местностей, в особенности после истощения их политическим смутами начала 30-х годов. Кроме того, у Министерства Государственных Имуществ была цель сделать великий опыт применения труда евреев к земледелию. Понятно, что переселение это совершилось не по доброй воле переселяемых, когда сказано было роковое слово переселения, нам помнится, некоторые города и местечки Витеб-

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

скої губернії оглашались воплями и стенаниями израильских семейств, предназначавшихся к переселению на юг; их пугало даже представление той местности, куда им надо было следовать, и они обозначали ее одним общим, страшным для них именем “Херсон” [2]. Так автор описує труднощі й перипетії, часто трагічні, з якими довелося стикнутися євреям-переселенцям, майбутнім колоністам на нових місцях та в нових обставинах.

Загалом було засновано сімнадцять землеробських колоній, сім з яких знаходилися в межах Маріупольського повіту: Затишшя (1855), Надійна (Вільнер, 1855), Графська (1848), Сладководна (1853), Зеленопіль (1853), Хлібодарівка (1855), Рінопіль (1855). Три останні розташовувалися в сучасних межах Донецької області (Волновахський р-н). Треба вказати, що населення колоній, в першу чергу трьох найближчих до Маріуполя (Трудолюбівка – найближча – 45 верст, але і найменша за чисельністю), безпосереднім чином було прив’язано до Маріуполя, адже саме там (а також у Таганрозі та Бердянську) була точка збуту сільськогосподарської та іншої продукції, яку виробляли колоністи.

Якщо ж звернути увагу на дійсну причетність євреїв саме до міської культури, то це свого часу підкреслював Дмитро Багалій, який, оцінюючи роль юдеїв у процесі колонізації українських степів, писав, що “земледелие у евреев развивалось очень плохо, а сами они стремились в города и желали заниматься тем, чем занимались у себя на родине – мелкою торговлею, ремеслами, маклерством и т. п.” [3]. Щоправда, ця його характеристика відносилася до колоній, заснованих на початку XIX ст. у Херсонській губернії. Тим не менше, така характеристика цілком підходить і до колоній Приазов’я 1840-х – 1850-х рр., населення яких було важливим джерелом поповнення єврейського населення Маріуполя.

З Єврейської енциклопедії Брокгауза та Ефрона ми дізнаємося про наступне та більш реальне свідчення щодо існування євреїв в Маріуполі на початку XIX ст. Там сказано, що “в начале 19 в. здесь насчитывалось всего несколько евреев-мещан”. Цією інформацією користувався і Л. Яруцький, наводячи її в своїй книзі “Єврей Приазовья” і ця ж інформація повторюється у всіх наступних публікаціях. Певно, автори цієї статті у енциклопедії користувалися інформацією, нам невідомою.

Наступне свідчення щодо витоків єврейської спільноти міста, яке вірогідно пов’язане із попереднім, є широко розповсюджувана інформація, першоджерелом якої слугує книга “Мариуполь и его окрестности”, де вказано, що євреї почали оселятися у місті з 1820 р. Причому зазначається, що ці дані є спогадами старожилів і писемних доказів цьому немає. Автором згаданого фрагменту про історію єврейської громади був О. Петрашевський, викладач древніх мов у Маріупольській Олександрівській чоловічій гімназії. Цю ж інформацію цитує і Л. Яруцький, і звідти вона потрапляє в наступні публікації [8]. У книзі також вказується, що перші поселенці прибували сюди з північно- та південно-західних губерній Росії, але не маючи права офіційно проживати в місті, мали статус іногородніх, таких, що живуть на промислах. Будучи ремісниками за професією, вони, влаштувавшись тут та укріпившись у матеріальному відношенні, списувалися зі своїми земляками та запрошували до Маріуполя. Важко сказати, чому в публікації фігурує саме

1820 р. і чи описувані в книзі реалії характеризують той, достатньо ранній, час. Для 1840-х рр. це виглядає більш логічно та переконливо.

Втім, з певною долею припущення можна казати, що поодинокі євреї дійсно прибували до міста (причому, ймовірно, це стосується і початку XIX ст., і 1820-х рр.), так чи інакше з ним, вірогідно, була пов'язана їх реміснича діяльність, але це не носило масового та постійного характеру. Ремісники за своїм засобом діяльності, вони жили в місті на непостійній основі, а сезонно, обслуговуючи місцеве грецьке населення. Південні міста у першій половині XIX ст. були надто привабливим місцем, де євреї-ремісники, мешканці перенаселених містечок, де панувала бідність та висока конкуренція, могли реалізувати себе, знайти застосування своїм вмінням.

Наступне свідчення датується 1851 р. Це опис Маріуполя, складений генеральним посланником Австрійської імперії в Маріуполі на замовлення Дирекції адміністративної статистики Міністерства торгівлі Австрійської імперії. Він вказує, що у 1830-х рр. “Из 5000 коренных жителей города около 300 евреи и 400 русские” [1]. Залишило очевидно завищені цифри населення міста та єврейської громади на совісті автора, але відзначимо сам факт фіксації присутності євреїв у досить ранній період. Ця інформація навряд чи вигадана, адже йдеться про офіційний документ для державних установ.

Присутність євреїв у Маріуполі в першій половині XIX ст. виглядає цілком очевидною з огляду на ширший регіональний контекст, формування міської структури та особливості епохи. Приазов'я тоді було найсхіднішим районом Смуги осілости, де євреї могли селитися без обмежень. За відсутності тут землеробських колоній (найближчі були значно західніше, в Херсонській губернії), єдиними місцями для реалізації їхніх професійних навичок ставали міста та прилеглі села, куди євреї могли приїжджати чи зупинятися у справах. Найсхіднішими містами з єврейськими громадами від початку XIX ст. були Ростов, Таганрог та Азов, а шлях до них неодмінно пролягав через Маріуполь, оминати який було практично неможливо. Отже, дані про кількох міщан-євреїв у Маріуполі на початку XIX ст. виглядають цілком достовірними. Територія на схід від Кальміусу до 1887 р. входила до Катеринославської губернії, а отже, до Смуги осілости (лише в 1880 р. її було виведено зі Смуги). У 1887 р. ці землі перепідпорядкували Облесті війська Донського. Таганрозьке градоначальство, створене 1802 р., спочатку входило до Катеринославської губернії, а з 1807 р. до нього підпорядкували Маріуполь та Маріупольський грецький округ. За даними 5-ї ревізії (1794–1808), у 1796 р. в Маріупольському повіті проживало 7 євреїв-міщан (ймовірно, ремісників), але, припускаємо, що йдеться про Ростов, адже в Азов, Маріуполь і Таганрог євреї прийшли пізніше. У 1800 р. в Ростові було 10 євреїв, а в 1817 р. – 25. Отже, попри підтверджену присутність, їхня чисельність залишалася невеликою. А ось у 1846 р. їхня кількість становила вже 289 осіб, причому “показанное здесь число евреев удесят�ерилось в течение 17 лет” [9]. Отож, на кінець 1820-х рр. становило менше 30 осіб. Тобто, за неповних 50 років збільшилося майже у 30 разів.

Ще ближчим до Маріуполя містом, де з початку XIX ст. виникає єврейська громада, був Таганрог, де громада була значно більшою, ніж ростовська. Вже в

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

1811 р. у місті проживали 66 євреїв-міщан, не враховуючи членів їхніх родин. У 1830-х рр. у місті був рабин та функціонувала синагога. Також першою половиною XIX ст. датується поява невеличкої єврейської громади у Азові, де вже у 1830-х рр. там була спільнота. Формально євреї Азова були приписані до таганрозького єврейського молитовного товариства. З 1858 р. функціонувала синагога, а з 1868 р. – єврейський цвинтар (приблизно в той же час, що і в Маріуполі). Тобто, вся міська округа навколо Маріуполя вже з початку XIX ст. була регіоном, активно освоюваним євреями. І навряд Маріуполь був виключенням: попри офіційну заборону тут селитися представникам негрецької спільноти, економічні та господарські потреби, певно брали верх.

Наступна інформація, що характеризує наявність євреїв у місті, стосуються вже більш-менш точних даних. Вперше конкретну цифру ми зустрічаємо під 1847-м р. Джерелом цієї інформації, яка повторюється в публікаціях, виступає “Єврейська енциклопедія Брокгауза та Ефрона”, яка вказує, що “в 1847 г. «Мариуп. єврейское общество» состояло из 111 душ (иногородних, проживавших по промыслам)” [6]. Зрозуміло, що якщо цифра 111 євреїв в Маріуполі станом на 1847 р. є достовірною, знадобився певний час, щоб така громада могла сформуватися та досягти зазначених показників. Якщо взяти до уваги вже вказані нами дані по інших містах, то бачимо, що, наприклад, єврейській громаді Ростова знадобилося тридцять років, щоб з 25-ти зрости до 289-ти. І це при тому, що селитися в місті їм не заборонялося, на відміну від Маріуполя. Офіційними є також дані, що станом на 1859 р. єврейське населення Маріуполя вже сягало 273 особи. Тобто за більш ніж 10 років (якщо відштовхуватися від дати 1847 р.) збільшилося майже у 2,5 рази. І це рік офіційного дозволу селитися в місті негрекам. Відповідно, маємо ще одне підтвердження, що початок єврейської громади міста цілком можна виводити якщо не з 1820 р. конкретно, то щонайменше з 1820-х рр. точно.

Важливим є питання, чия роль у процесі становлення єврейської громади була більш значущою – єврейських колоній чи міграції представників міщанського стану, ремісників, що прибували до міста безпосередньо зі своїх містечок у Білорусі та Литві. На наш погляд, скоріше друге. Принаймні, коли у другій половині 1840-х рр. тільки почався процес створення єврейських колоній (упродовж другої половини 1840-х рр. заснуються колонії Графська, Нечаївка, Новозлатополь, Приютна та Трудолюбівка), у Маріуполі (згадаємо вищенаведені дані) вже проживало 111 євреїв. Отже, навряд чи колонії, що з’явилися тоді ж, могли так швидко стати повноцінним джерелом поповнення єврейської спільноти міста.

Основну масу єврейського населення склали не колоністи, а міщани. Основними регіонами, звідки йшла міграція євреїв до Приазов’я та Маріуполя були: по-перше, білоруські та литовські губернії: Гродненська, Мінська, Могильовська, Вітебська, Віленська, Ковенська та деякі місцевості Царства Польського (Варшава та Варшавська губернія, Люблін, Сувалкська, Келецька, Седлецька та Радомська губернії). Зустрічається представники Ліфляндської (м. Рига), Курляндської, Ломжинської губерній. Варшава була найзахіднішим населеним пунктом, звідки до Приазов’я прибули євреї-переселенці. Зокрема, наприклад, вихідцями з території

Царства Польського були обидва духовні рабини Маріуполя Яків Епштейн з містечка Маріамполь Августовської губернії та Іцхок Косовський з Варшави.

Неменшим джерелом сповнення єврейської спільноти міста стали міста та містечка українських губерній: Катеринославської, в тому числі і її східних повітів (Ростов-на-Дону, Азов, Таганрог), Таврійської, Херсонської, Київської, Полтавської, Чернігівської, Волинської, Подільської і Бессарабської губерній. Також поодинокі зустрічаються представники Воронежської, Курської та Псковської губерній. Кілька випадків фіксуємо переселенців з Тіфліса (Тбілісі), Баку, П'ятигорська, Ставрополя, Майкопа, Дагестанської та Кубанської областей, Владикавказу, Пензи. Найсхіднішим населеним пунктом можна вважати Казань. Міграції з цих місцевостей відбувалися за рахунок осіб, для яких це була вже повторна міграція.

Третім джерелом стали єврейські землеробські колонії, частина мешканців яких переміщалася до міста. Найближчими до Маріуполя були колонії Затишненського приказу: Затишшя, Равнополь та Хлібодарівка, але зустрічаються вихідці і з більш віддалених колоній з межиріччя Гайчура та Мокрих Ялів: Солодководна, Графська, Зеленопілля, Надійна, Весела, Межерічна, Трудолюбівка, Богодарівка, а також і більш віддалених колоній, зокрема Бобровий Кут та Ізраїлівка Херсонської губернії, Рикунь Київської губернії [7, с. 42–44].

Таким чином, історія формування єврейської громади Маріуполя в першій половині XIX ст. характеризується обмеженістю та фрагментарністю джерел, що ускладнює точну реконструкцію подій. Попри офіційні обмеження, єврейська присутність у Маріуполі сягає щонайменше 1820-х рр. і має переважно міський, ремісничо-торговий характер. До моменту офіційного відкриття міста для негреків у 1859 р. тут уже існувала сформована громада, чисельність якої швидко зростала: з кількох десятків осіб на початку століття до 111 у 1847 р. та 273 у 1859 р. Це свідчить про органічний, хоч і повільний, процес інтеграції євреїв у соціально-економічну тканину Маріуполя.

1. Австрийское описание Мариуполя 1851 года. *ПАПАКОМА*. URL: http://parasoma.narod.ru/articles/mariupol_1851_de.htm

2. Александрович И. Краткий обзор Мариупольского уезда – 5. *Старый Мариуполь*. URL: <http://old-mariupol.com/kratkij-obzor-mariupolskogo-uezda-5/>

3. Багалея Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры: исторический этюдъ. Киевъ, 1889. С. 128–129.

4. Гольцова М. Евреи Донбасса вчера и сегодня. URL: <https://belisrael.info/?tag=mariupol>

5. Городскія поселенія в Россійской имперіи. С.-Петербургъ, 1861. Т. 2. С. 195.

6. Еврейская Энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем: в 16 т. / под общ. ред. Л. И. Каценельсона, Д. Г. Гинцбурга. С.-Петербург: Брокгауз-Ефрон. Т. 10: Ладенбург – Миддот. С. 628.

7. Луковенко І. Г. Маріупольська єврейська громада XIX – початку XX ст. Київ, Вид-во Руслана Халікова, 2025. 270 с.

8. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века / Р. П. Божко, Т. Ю. Були, Н. Н. Гащенко и др. 2-е изд., испр. и доп. Мариуполь: Рената, 2008. С. 93.

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

---

9. Памятная книжка Екатеринославской губернии. На 1867 годъ. Екатеринославъ, 1867. Ч. II. С. 39–40.
10. Тухватуліна О. С. Релігійне життя єврейських колоній Північного Приазов'я (XIX – початок XX ст.). *Наукові праці: наук. журн.* [Чорноморського державного університету ім. П. -Могили]. Миколаїв, 2011. Вип. 142. Т. 154. С. 103.
11. Фадеев А. М. Воспоминания. Одесса, 1897. Т. 2. С. 48.
12. Яруцкий Л. Евреи Приазовья. Мариуполь, 1996. С. 5.